

JACQUES LACAN ÉS A NŐI SZEXUALITÁS*

Juliet Mitchell

Kénytelen vagyok szembehelyezkedni az Önök (Horney, Jones, Radó stb.) álláspontjával, mert nem különítik élesen és világosan el egymástól a lelki és a biológiai tényezőket, mert ezeket párhuzamba kívánják állítani egymással, és mert, ilyen szándéktól vezérelve, elhamarkodottan bizonyíthatatlan lelki tények elemzésébe fognak, valamint azért, mert ezenközben kénytelenek utólagosnak, illetve visszahatónak nyilvánítani egyértelműen elsődleges képződményeket. Jól tudom, kifogásaim magyarázatra szorulnak. De mindenképpen fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy nem engedhetjük meg, hogy a biológia belefolyjon a pszichoanalízisbe, mint ahogy az anatómia és a pszichológia esetében sikerült is elkerülnünk ezt a veszélyt...

(Freud levele Carl Müller-Braunschweignek, 1935)

Jacques Lacan Sigmund Freud munkásságának újrafelfedezését és -értelmezését tűzte ki célul. Napjainkban a pszichoanalitikus elmélet sokszínű tudományág. Freud írásaiban több ellentmondás feszül, a későbbi analitikusok egyik megközelítést továbbfejlesztették, a másikat elutasították, így választották ki az elméletük kiindulópontjául szolgáló témát. Lacan másképp fogta fel a feladatát: szerinte Freud, ha olykor ellentmondásokba ütközött és holtvágányra jutott is, összefüggő elméletet alkotott, nem szükséges tehát letérni az általa kijelölt útról; inkább egy olyan átfogó keretbe kell helyezni az elképzeléseit, mely belőlük adódik, de amelyet Freud, történelmi helyzete folytán, nem válaszhatott fel. Ez a keret a nyelvészet tudományának előrehaladása jóvoltából áll a rendelkezésünkre.

Bizton állíthatjuk, hogy a pszichoanalízis olyan fejlődésen ment keresztül e században, amely kiszélesítette terápiás ismereteinket, és számtalan eredményes felismerést vont maga után. Azonban le kellett mondanunk arról a tisztánlátásról,

* A szöveg forrása: Juliet Mitchell: Introduction I. In: J. Mitchell and J. Rose (eds.): *Feminine Sexuality. Jacques Lacan and the école freudienne*. Norton, New York, 1983, 1–26.

melyet egy markáns elméletből meríthetnénk. Abból, hogy Freud művei ellentmondásokat tartalmaznak, nem kell mindjárt arra következtetni, hogy munkássága széteső, vagyis mindenki feljogosítva érezheti magát arra, hogy kiemlje belőle, ami neki tetszik, és azzal kedve szerint bánjon a továbbiakban. A pszichoanalitikus felfogás egymással többé-kevésbé békésen megférő vonulatainak ilyen jogtalannak és túlságosan engedékenynek ítélt elgondolásaival szegült szembe Lacan. Kezdetől fogva az alapvető freudi fogalmakból indult ki. Ezen a ponton eleinte egyetértés mutatkozott a pszichoanalitikusok körében az érdeklődési területüket illetően: a pszichoanalízis az emberi szexualitással és a tudattalannal foglalkozik.

A szexualitás pszichoanalitikus fogalma homlokegyenest ellentétes az összes köznapi elképzeléssel. Sohasem tekinthető azonosnak a genitalitással vagy a biológiai készítés egyszerű kifejeződésével. Mindenkor a pszichoszexualitásra, azaz a tudatos és tudattalan fantáziák olyan rendszerére utal, amely az alapvető fiziológiai szükségletek kielégítésén túli örömrészt keltő ingerek és cselekedetek sorát eredményezi. Ez egy számtalan forrásból táplálkozó rendszer, mely többféle módon keres kielégülést, és különböző tárgyakat használ fel örömszerzés céljára. Csak nagy nehézségek árán, és akkor sem tökéletesen képes egy több összetevőből álló belső készítésből — a legkülönbözőbb jelenségek útján magyarázható egyszerű „libidóból” — a szokásos értelemben vett szexualitássá alakulni, vagyis olyasvalamivé, ami egy mindenekelőtt genitális jellegű, *látszólag* egységes ösztön.

Az emberi szubjektumnak, a hozzá tartozó tudattalannak és szexualitásnak a kifejlődése valamennyi pszichoanalitikus értelmezésében egyszerre történik, minthogy kölcsönös oksági viszonyban állnak egymással. Egyetlen pszichoanalitikus sem értene egyet azzal a manapság népszerű szociológiai megkülönböztetéssel, miszerint a személy biológiai nemi adottságokkal jön a világra, melyekhez azután a társadalom — a szélesebb környezet, a szülők, a nevelés, a média — hozzáteszi a társadalmilag meghatározott — férfi vagy női — nemiséget. A pszichoanalízis nem ismer ilyen különbségtételt: a személy szexualitása *révén* alakul ki, azt nem lehet csak úgy „hozzátenni”. A pszichoszexualitás és a tudattalan szoros kapcsolódása rendkívül összetett, a legszembeötlőbb azonban az, hogy a tudattalan olyan vágyakat tartalmaz, melyek kieléghetetlenségüknél fogva elfojtásra ítéltettek. Ezek közül a tabu tilalom alá eső gyermekkori incesztuózus vágyak a meghatározók.

A tudattalanban lelhető fel mindaz, ami a tudatból elfojtódott, ennél azonban tágabb a jelentése. A tudatos lelki életből egyértelműen hiányzik a folyamatosság — a pszichoanalízis éppen a hézagokkal foglalkozik. Freud jelentősége abban áll, hogy kimutatta, ezek a hézagok egy olyan rendszert alkotnak — a tudattalant —, amely alapvetően különbözik a tudat rendszerétől. A tudattalan saját törvényei irányítása alatt áll, képzetei nem a tudatra jellemző egymásutániség logikája szerint

kapcsolódnak egymáshoz, hanem sűrítés és eltolás révén fűződnek össze. *Tudattalan* mivoltából következik, hogy közvetlenül hozzáférhetetlen, ugyanakkor elsősorban az álmok, a mindennapi elszólások, a viccek, a szubjektumon belüli „normális” hasadások és elkülönülések, valamint a pszichotikus és a neurotikus viselkedés útján hírt ad magáról.

Lacan úgy látta, hogy noha a pszichoanalitikusok egyöntetűen fontosnak tartják a tudattalant és kiemelt szerepet tulajdonítanak a szexualitásnak a szubjektum fejlődésében, még ezeknek az alapvető posztulátumoknak a jelentőségét is végső soron csökkenteni vagy eltorzítja az az elméletalkotási mód, amely nem egy posztfreudistára jellemző. Lacan szerint a legújabb pszichoanalitikai gondolkodás összemosódott a népszerű ideológiákkal, miáltal hiányzik belőle Freud munkásságának forradalmisága, és éppen azt fedeli el, amire pedig feladatához híven rá kellene világítania: a pszichoanalízisnek nem az a dolga, hogy körüljárja, hogyan élnek vagy éljenek a férfiak meg a nők mint nemileg megkülönböztetett lények, hanem azt kellene elemeznie elsősorban, miként váltak azzá.

Lacan munkásságát egy kétirányú vitairat gyanánt szemlélhetjük. Olykor egyértelmű, név szerinti utalással, még gyakrabban burkolt sértés vagy célzás útján szinte kivétel nélkül mindegyik jelentősebb Freud utáni analitikust figyelemre méltatta. Lacan pályafutását a nemzetközi szinten és Franciaországon belül egyaránt ismétlődő intézményes konfliktusok és az uralkodó nézetekkel szembeni kitartó küzdelem kísérte. Franciaországon kívül a főként Amerikában meghonosodott én-pszichológia, így Melanie Klein, valamint a tárgykapcsolat-analitikusok,¹ kiváltképp Bálint, Fairbairn és Winnicott elméletei váltak a célpontjaivá. Míg egyesek klinikai megfigyelései iránt nyitottabb volt, másokéitől pedig inkább elzárkózott, annyit mindannyiuknak felrótt, hogy félreértették a Freud által bevezetett elméletet, és méltánytalanul bántak vele.

A vitairat másik iránya egy olyan tévedéssel kapcsolatos, amely Lacan érzése szerint egészen Freudig vezethető vissza. Miközben kénytelen volt elviselni a laikus közönség és az orvosok részéről a műveinek elutasító fogadtatását, Freud valójában a közérthetőség elérésére törekedett. Lacan írásmódjának minden képzeletet felülmúló nehézkessége nem engedi, hogy a művei könnyen befogadha-

¹ Feltétlenül különbséget kell tennünk a pszichoanalitikus tárgykapcsolat-elmélet és az olyan pszichológiai vagy szociológiai leírások között, amelyekhez esetleg felszínes hasonlóságok fűzik. A szóban forgó „tárgy” természetesen az emberi tárgy; a lényeg azonban ennek a szubjektum általi *internalizációja*. Sosem kizárólag a konkrét tárgyból, hanem egyszersmind a hozzá kapcsolódó fantáziák révén alakul ki a szubjektumon belüli képzet. A tárgykapcsolat-elmélet annak a törekvésnek a jegyében jött létre, hogy a pszichoanalízis egyszemélyesből kétszemélyes elméletté nője ki magát, hiszen mindig legalább két ember kapcsolatára épül. A tárgykapcsolat-elméletben a tárgy aktívan befolyásolja a szubjektumot, aki a vele való többrétű kölcsönhatás során alakul ki. Ez a szemlélet különbözik a tárgy lacani felfogásától.

tók legyenek, és ezáltal a pszichoanalízis végképp populáris és szekuláris váljék, mint ahogy az elsősorban Észak-Amerikában már megtörtént. A pszichoanalízisnek arra kell rávilágítania, hogy valójában semmit sem ismerünk, amiről azt hisszük, hogy ismerjük; amikor tehát támadást intéz a köztudatban élő elképzelések ellen, nem használhatja azt a nyelvezetet, amellyel éppen hogy szembe kívánt helyezkedni; valamely ideológia elleni kifogás megfogalmazásakor nem támaszkodhatunk az adott ideológia kifezéskészletére. Az uralkodó világnézetet ma is ugyanaz jellemzi, mint a pszichoanalízis születésének idején és helyén, azaz a humanizmus. A humanista világnézetben az ember a saját történelmének és univerzumának középpontjában helyezkedik el; többé-kevésbé ura a tetteinek, és képes dönteni önmaga felől. A humanista pszichoanalitikus gyakorlat, veszedelmes módon, hajlamos a beteget olyan, akaratától, illetve valódi, belső énjétől megfosztott személyként kezelni, aki mindezt vissza kívánja szerezni. Lacan egész életművének tartalma és stílusa az emberről alkotott ilyen elképzelést cáfolja meg: tagadja a szubjektum létezését. Legtöbb nyilvános beszédében, valamint írásos műveiben a mondat alanya vagy hiányzik, vagy változik, de legalábbis szenvedő szerkezettel van jelölve. Ebből a szempontból Lacan írásmódjának a nehézsége úgyszólván az elméleti alapállását tükrözi.

Az emberről alkotott humanista felfogás értelmében a szubjektum kezdettől fogva létezik. Az én-pszichológusokat, a tárgykapcsolat-elmélet követőit és a kleiniánusokat tekintve arra a következtetésre juthatunk, hogy mindannyian ebből az előfeltevésből indulnak ki. Emiatt véli úgy Lacan, hogy végő soron valamennyien inkább ideológusai a pszichoanalízisnek, mint teoretikusok. Lacan olvasatában a Freud-féle tudattalan és szexualitás a legcsekélyebb mértékben sem lehetnek eleve létező dolgok, hanem csakis konstrukcióknak tekinthetők; vagyis mindkettő olyasvalami, aminek története van, és a szubjektum kizárólag ezeken a történeteken belül jön létre. A pszichoanalízis a szubjektum ilyen történetének általános (az emberiségre vonatkozó) és egyedi (a személy saját életével kapcsolatos), a tudattalan fantáziák által megjelenített vetületét tárja fel. Ez a megközelítés nyomban kijelöli azt a keretet, amelyen belül a női szexualitás kérdését értelmezhetjük. Freud erről így nyilatkozik: „A pszichoanalízis sajátágának felel meg mármost, hogy nem azt kívánja leírni, hogy tulajdonképpen mi is a nő — ez számára alig megoldható feladatot jelentene —, hanem azt vizsgálja, *hogyan válik azzá?*” (Freud, 1993, 137. — kiemelés: J. M.).

Lacan azt kívánta elérni, hogy a pszichoanalízis újra a szubjektum felépítésével foglalkozzék, arra keressen magyarázatot, miként válik az emberállatka emberré. Ez a célkitűzés indította arra Lacant, hogy az újonnan létesült nyelvészeti tudományt, melyet a szubjektum fogalmából kiindulva ő maga is továbbfejlesztett, a pszichoanalízis szolgálatába állítsa. Az emberállat beleszületik a nyelvbe, és a nyelvi kifejezések révén jön létre az emberi szubjektum. A nyelv sosem

az egyénből fakad, hanem a külvilághoz tartozik, ott várja be az újszülött megjelenését. A nyelv mindig egy másik személy „tartozéka”. A szubjektumot olyan általános törvény hozza létre, mely önmagán kívülről, a többi ember szavain keresztül jut el hozzá, ezek a szavak viszont az általános törvényre utalnak.

A Lacan-féle szubjektum a humanista szubjektum fordítottja. Nem egy identitással rendelkező entitás, hanem egy alapvető hasadás helyén keletkező lény. Az identitás, mely látszólag a szubjektum sajátja, valójában nem más, mint káprázat, mely akkor keletkezik, mikor a szubjektum, mások megfigyelésével azonosulva, képet alkot önmagáról. A kisgyermek, csak azért tudja kimondani, hogy „I” [én] vagy „me” [nekem/engem], mert másoktól, máshonnan — az őt észlelő és megnevező világból — elsajátította ezeket a megjelöléseket. Ezek nem állandó, a saját testével összhangban lévő fogalmak, nem saját magából, hanem máshonnan fakadnak. Lacan szubjektuma nem az a „megosztott én” (Laing), amely egy másfajta társadalomban egészet alkotna, hanem ténylegesen és szükségszerűen hasadással keletkezik — olyan lény, amely kizárólag valaki más vágya felől nézve történő tükröződésekor képes megfogalmazni önmagát. A tudattalan, ahol a szubjektum nem azonos önmagával, ahol az álom „énje” más is lehet, ahol a tárgy és az alany folyton változik és felcserélődik, minduntalan erről az eredendő hasadásról tanúskodik.

Ugyancsak itt, a nyelv által ránk kényszerített szükségszerű megosztottságok mezsgyéjén kell helyet találni a szexualitásnak. Azt a pszichoanalitikus elképzelést, miszerint a szexuális vágyak tabutilalmak alá esnek, és ebből kifolyólag a tudattalanba száműzettek, sokan szociológiai értelemben fogják fel (Malinowski, Reich, Marcuse). Ezzel tulajdonképpen azt mondják ki, hogy egy ténylegesen megengedő társadalom nem emelne kifogást az ellen, amire jelenleg a szexuális tabu vonatkozik, és ezáltal megszabadítaná a férfiakat és a nőket attól az érzéstől, hogy eltávolodtak önnön szexualitásuktól. Az ilyen jellegű elterjedt vélekedésekkel szemben Lacan azt állítja, hogy maga a vágy, tehát a szexuális vágy is, kizárólag ennek a távolságnak köszönhetően létezik. Freud leírja, hogyan jut el a csecsemő a tőle megvont anyatej hallucinációjáig, és milyen elhajtós játékot játszik a gyermek, hogy leküzdje az anya elengedhetetlen távozásai okozta traumát. Lacan azt mutatja ki ezeken az eseteken, hogy az áhított tárgy csak olyankor jelenik meg *tárgyként*, amikor a csecsemő, illetve a kisgyermek számára elveszett. Ennélfogva a későbbi esetleges kielégülésben mindig benne lesz ez a veszteség. Lacan ezt a minőséget nevezi „vágynak”. A csecsemő szükségletei csillapodhatnak, kívánságai teljesülhetnek, vágyai azonban megmaradnak, mivel kielégülésük eleve kudarcra ítéltetett. Az eredendő hiány következményeképpen a vágy nem múlik el, és ez azt jelzi, hogy ezen a téren maga a kielégülés válik valamiképpen lehetetlenné. Lacan szerint erre a folyamatra utal Freud kijelentése, mely szerint: „foglalkoznunk kell azzal a lehetőséggel, hogy magának a szexuális ösztönnek a

természetében van valami, ami nem kedvez a teljes kielégülésnek” (Freud, 1995c, 168).

A szexuális váagnak ez a felfogása minden olyan elmélet merev elutasítására indította Lacant, akárcsak korábban Freudot, amely a nemek különbözőségét az egymást kiegészítő és kiteljesítő, eleve adott férfi- és női entitások alapján határozza meg. A nemi különbözőség csakis megosztottság eredményeként jöhet létre; enélkül nem létezne. Márpedig mindenképpen jelen van, hiszen az emberi lény kizárólag a nemekké osztottságon belül válhat szubjektummá. Mindenki kénytelen vagy férfiként vagy nőként állást foglalni. Az ilyen beállítottság azonban nem feltétlenül igazodik az illető személy biológiai nemi jellemzőihez, és nem is lehet igazán kitarítani mellette — ahogy azt a pszichoanalitikus gyakorlat is kimutatja.

A húszas és a harmincas években központi vita tárgya volt a pszichoanalitikusok körében az a kérdés, hogy mitől jön létre a nemek különbözősége. Lacan azért vette elő ezt a vitát, mert meglátása szerint lényegében ezen a ponton tért tévútra a pszichoanalitikus elmélet. Ami a véleményét illeti, megint csak Freud álláspontját emelte ki és fogalmazta újra. Freud mindig is amellett érvelt, hogy a nemek közti különbség csakis és *kizárólag* a fallosz meglétéén, illetve hiányán múlik. A többiek mást vallottak. Visszatekintve tisztán kirajzolódik, mi volt a vita kulcsfogalma: a kasztrációs komplexus. Freud végeleges sémájában a kisfiú és a kisleány kezdetben közös szexuális fejlődéstörténettel rendelkezik, amely „maszkulinként” jellemezhető. Az első tárgy, amely iránt a kezdet kezdetén vágyat éreznek, mindkettőjüknél az anya. A fantáziában ez a fallosz, tehát az anyai vágy tárgyának a birtoklását jelenti (fallikus szakasz). Ez a hozzáállás tilalomba ütközik (kasztrációs komplexus), így kerül sor a nemek elkülönülésére. A kasztrációs komplexus véget vet a fiú Ödipusz-komplexusának (az anya iránti szerelmének), a leánynál pedig annak egy sajátos válfaját indítja el: a leány a tárgyszeretetét áthelyezi a falloszt birtokolni látszó apára, miközben az elképzelése szerint azt nélkülöző anyával azonosul. Ettől fogva a leány vágyakozni fog a fallosz után, míg a fiú képviselni igyekszik azt. Így lesz ebből az indíttatásból mindkét nem számára az életük megoldhatatlan vágya, és – Freud szerint – az egész helyzet e megoldhatatlanság folytán alkotja azt a réteget, amely mögé már képtelen behatolni a pszichoanalízis. A pszichoanalízis nem adhatja meg az emberi szubjektumnak azt, amit az szubjektummá válásának feltételeként kénytelen nélkülözni.

Az analitikus munka során soha nem támad olyan nyomasztó érzése az embernek, látva, hogy kitarító fáradozása hiábavalónak bizonyult, és soha nem tölti el úgy a gyanú, miszerint minden szava csupán „falra hányt borsó”, mint amikor egy nőt arról próbál meggyőzni, hogy hagyjon fel a pénisz utáni vágyakozásával, mivel az úgysem teljesülhet (Freud, 1937, 252).

Freudnak a leányok fallikus szakaszával kapcsolatos elképzelése, illetve a kasztrációs komplexus szerepének kései hangsúlyozása heves tiltakozást váltott ki. Lacan a vita kulcsfogalmát, a kasztrációs komplexust és ezen keresztül a fallosz jelentését vizsgálja felül. Ezekben látja a szubjektivitás és egyúttal a szexualitás helyének a biztosítékát. Azzal, hogy a falloszt helyezi a szubjektivitás és a szexualitás kialakulásának centrumába, egyszersmind rávilágít arra, hogy ezek olyan, konstruált dolgok, melyek egy önkényes és eltávolító megosztottság mentén jönnek létre. Lacan olvasatában a Freud-féle kasztrációs fenyegetés nem az eleve létező leány-szubjektummal korábban megtörtént valamire utal, illetve arra, ami ezután fordulhat elő az eleve létező fiú-szubjektummal; ehelyett olyasmiként fogható fel, Freud és Lacan megközelítésében egyaránt, ami a leányt lánnyá, a fiút pedig fiúvá „alakítja” egy alapvető és mégis bizonytalan megosztottság mentén.

A kasztrációs komplexus kérdése szakadáshoz vezetett a pszichoanalitikusok táborában. A húszas években kibontakozó nagy vitában már a női szexualitás mibenléte volt a vizsgálat tárgya, az új megfogalmazás mögött azonban ott sorakoznak a kasztrációs szorongással kapcsolatos korábbi nézeteltérések. Valójában minden későbbi munka, amely a női szexualitással, illetve a nemi különbözőség kialakulásával foglalkozik, a kasztrációs komplexus fogalmának a környezetéből indul ki. Ez a fogalom került, gyakran kimondatlanul, a háború előtti évtizedek során elterjedt elméletek középpontjába; elfogadásának és elutasításának a következményei pedig napjainkig kihatnak.

A női szexualitással kapcsolatos nézetek általában a „Freud–Jones vita” keretén belül merülnek fel. Az alábbi leírásban Jones munkásságának kevesebb figyelmet szentelek. Eljárásomat részben az indokolja, hogy a jelen kötet számára lefordított szövegek egyike alapos vizsgálódás tárgyává teszi Jones álláspontját;² de méginkább azzal a szándékkal kapcsolatos, hogy magának a problémának a mibenlétére irányítsam a figyelmet, és abból a szempontból tárgyaljam Freud műveit, hogy mi mindent emelt ki belőlük Lacan. Így hát eltekintek az analitikusok véleménykülönbségeinek a részletezésétől; a máskülönben eltérő nézeteket valló szerzőket egy táborba sorolom; nem teszek említést az olyan, akár jelentős, akár kevésbé fontos analitikusokról, akik észrevételeikkel ezen a téren nem járultak hozzá az általános tétel alakulásához — a szövegrészben szereplő hangsúlyok ezért minden egyéb megfontolás alapján önkényesnek fognak hatni. Az egy táborba sorolt szerzők sokban különböznek egymástól, nem tartanak ki a saját meggyőződésük mellett, esetleg következtelnek, azonban mindezek a szempontok elhomályosulnak a kasztráció fogalmának terén bekövetkező, a lényeget érintő szakadáshoz képest. A vita végső soron a szexualitás és a

² A „The Phallic Phase and the Subjective Import of Castration Complex” c. Lacan-szövegről van szó, amely a jelen tanulmányt is tartalmazó kötetben szerepel (90–122.; a Lacan-szöveg eredetileg megjelent *Scilicet*, 1, 1968, 61–84).

tudattalan pszichoanalitikus értelmezése körül folyik, és számtalan kérdést vet fel a pszichoanalízis, a biológia és a szociológia kapcsolatát illetően. Vajon a biológiai alap, a környezeti hatások, a tárgykapcsolatok vagy a kasztrációs komplexus vezet a nemek elkülönüléséhez?

Freudot, később pedig Lacant gyakran érte az a vád, hogy fallocentrikus elméleteket alkotnak — a férfi fejlődését tekintik normának, a nőt pedig az attól való eltérésnek tüntetik fel. Freud ellenfelei megkíséreltek egyensúlyi helyzetet teremteni olyan elméletek kialakításával, amelyek a férfiak és nők pszichoszexuális egyenrangúsága és egyszersmind különbözősége mellett érvelnek. Freud és Lacan nem abban látták a feladatukat, hogy igazságosan járjanak el ezzel a kérdéssel kapcsolatban, inkább a különbség megmagyarázására törekedtek, amely szerintük nem a férfi, hanem a férfifhoz tartozó fallosz fogalmára épül. De minthogy Freud álláspontja csak aránylag későn kristályosodott ki ebben a témában, Lacan a műveinek „újranovalását” szorgalmazza, hogy ezáltal addig ismeretlen jelentésekkel és összefüggésekkel gazdagodjék a Freud-mű.

Lacannak ugyan nem tesz említést ilyesmiről, de Freud korai, jóval a nagy vita kibontakozása előtt írott művei igenis rengeteg alapot nyújtanak a későbbi analitikusok számára ahhoz, hogy kifejtsék a nemek egyforma, párhuzamos fejlődéséről szóló nézeteiket. Pedig a témával kapcsolatos vélekedések szerteágazása több okból is a freudi életművön belüli átértékelődésekre vezethető vissza.

A kérdésfelvetést illetően Freud munkásságát két korszakra oszthatjuk. Az elsőben a női szexualitásról szóló nyilatkozatait egyfajta védekező álláspontból tette, ami a gyermekkori szexualitás tényével és jelentőségével kapcsolatos felfedezéseinek érzése szerint ellenséges fogadtatásával indokolható. Ez az időszak az 1890-as évektől 1916 és 1919 közötti periódusig terjedt. A második pedig 1920-tól az utolsó művének 1940-es, posztumusz megjelenéséig tartott. Ez alatt a második korszak alatt Freudot elsősorban a szexualitásról alkotott nézeteinek kidolgozása és megvédése kötötte le, a nemek közötti különbség mibenlétének a szempontjából. Írásait eddigre már a pszichoanalitikus mozgalmakon belül is tárgyalták.

Freudnak az első korszak során írt műveiben egy komoly ellentmondás fedezhető fel, amely annak idején mindenki figyelmét elkerülte. Ugyanakkor ez az ellentmondás nagymértékben hozzájárult később a női szexualitással kapcsolatos elméletek kialakításához. Ez alatt az idő alatt annak, amit Freud a női szexualitásról nyíltan megfogalmaz, még nem annyira az Ödipusz-komplexus áll a tengelyében. Az Ödipusz-komplexus lényegére a kiadott írások közül elsőként az *Álomszféra* (1900) tér ki az *Ödipusz király*-ra tett rövid utalás formájában, maga a megnevezés 1910-ből származik, 1919-re pedig, nem annyira az elmélet továbbfejlesztése, mint inkább a klinikai tapasztalatok bővülése folytán (lásd mindezekelőtt a Kis Hans esetét) az Ödipusz-komplexus a pszichoanalízis alapkövé-

vé vált. A komplexus kialakulásának és megszűnésének egyes módozatai a normalitás és a patológia különböző típusait jellemzik; magával a helyzettel és annak megoldásával magyarázható az emberi szubjektum és az emberi vágy. A korai időszakban leírt Ödipusz-komplexus azonban meglehetősen egyszerű viszonyokat takar: a gyermeknek az ellenkező nemű szülő iránti vágyát és a vele azonos nemű, vetélytársként fellépő szülő keltette ellenséges érzületeket. A fiú és a leány története szimmetrikusan megfeleltethető egymásnak. Így például az „Egy hisztéria-analízis töredéké”-ben (1905) Freud a következőket írja: „Az apa és lánya, illetve anya és fia között tapasztalható korai vonzalom jelei valószínűleg minden embernél észrevehetőek” (Freud, 1995a, 57), Dóra hisztériáját elemezve pedig végig a leánynak az apja iránti gyermekkori, illetve az apát a jelenben helyettesítő Herr K. keltette, ödipális vonzódását veszi alapul. Az „Álmok és káprázatok Jensen *Gradiva*-jában” című művében ez áll: „az alkatilag normális leánygyermek szeretete, az általános szabály értelmében, elsőként az apjára irányul” (Freud, 1906/7, 33). De még folytathatnánk a sort. A leányok és a fiúk párhuzamos ödipális szerepének feltételezésekor Freud a természetes és normatív heteroszexuális vonzódást veszi alapul; ennek az elképzelésnek a későbbiek során számos pszichoanalitikus hitelt adott. Freud e korai műveiben úgy tűnik, mintha az — alapvető incesztus kísértésből fakadó — Ödipusz-komplexus felvétele annyira radikális volna, hogy ha már feltétlenül szükséges a gyermek incesztuózus vágyai mellett érvelni, akkor legalább irányuljanak ezek az ellenkező nemű szülő felé. Minthogy pedig Freudnak ilyen harciasan védelmébe kellett vennie a gyermekkori incesztuózus szexualitásról szóló tételt egyrészt a kívülről jövő ellenállással, másrészt a saját ellenérzéseivel szemben, az Ödipusz-komplexus éppen a radikalizmusa révén vált a nemek közti különbség megértésének a „kerékkötőjévé”. Freud ebben a kérdésben konzervatív nézeteket vall: a fiúkból fiúk lesznek, akik a nőkhöz vonzódnak majd, a leányokból pedig leányok, akik a férfiakat fogják szeretni. Több ponton azonban a szerző ellentmond az ödipális helyzetben megfigyelhető szimmetrikus szexuális magatartásokból levonható normatív következtetéseknek. Itt elsősorban a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* (1905) című mű szerkezeti és tartalmi sajátosságaira utalhatunk. Lacan azért hivatkozik erre a műre, mivel a szexuális késztetésről szóló elképzelést véli kiolvasni belőle egy későbbi Freud-írás, az *Ösztönök és ösztönsorsók* (1915a) fényében.

A szexualitás pszichoanalitikus felfogását tekintve a *Három értekezés* forradalmi alapmű. A könyv első három fejezetében Freud a szexuális eltévelyedést tárgyalja. A homoszexualitásról szóló kitérével arra kíván rámutatni, hogy a szexuális ösztönnek nincsen természetesen adódó tárgya; a perverziók bemutatásával pedig azt igazolja, hogy a szexuális ösztönnek nincs állandó célja. Minthogy a normalitás csupán „ideális fikció”, és az abnormalitás és a normalitás között

nincsen minőségi különbség, a helyzet nem vezethető vissza veleszületett tényezőkre, vagyis a kizárólag veleszületett ösztön fogalma tarthatatlannak bizonyul. Ezek szerint az ösztön értelmezésén múlik minden. Az ösztön a szellemi és a testi világ határán helyezkedik el. Aszerint, ahogyan Freud később megfogalmazta a kétféle eredet viszonyát, a belső, szomatikus kényszer átruházta a feladatát az öt képviselő lelki jelenségre. „A tudattalan” című tanulmányban ezt írja:

„Egy ösztön sosem válhat a tudat tárgyává — oda csak az ösztönt képviselő képzet juthat el. Mi több, a tudattalanban sem jelenítheti meg más az ösztönt, mint valamely képzet.... Amikor tehát mégis tudattalan ösztönkésztetésről vagy elfojtott ösztönkésztetésről beszélünk.... valójában egy tudattalan képzet által képviselt ösztönkésztetésre gondolunk” (Freud, 1915b, 177).

A biológiai kényszer és annak képviselője közötti viszony sohasem oksági: valamely cselekvés megfigyeléséből még nem következtethetünk egy mögöttes, testi hajtóerőre. A szexuális késztetés sosem tekinthető önálló entitásnak, alakja folyton változik, célja többféle lehet, tárgya pedig esetleges. Lacan szerint a *Három értekezés*-ből kiderül, hogy Freud már akkor is világosan látta, hogy az emberi késztetés majdhogynem az *ellenkezője* az állati ösztönnek, amely ismeri és meg is szerzi a kielégüléshez szükséges tárgyat. Másfelől viszont a tárgykapcsolat-elméletek képviselői azt állítják, hogy Freudnál a szexuális késztetés egyenesen a legelső kielégülést hozó viszonyból, vagyis az anya és a gyermek kapcsolatából ered, és a szopás, illetve a testi védelem iránti vágyat kelti fel újra és újra. A csecsemő tehát kezdetben egy „rész-tárgyat”, az anyai mellet birtokolja, ezután egy tárgyat, az anyát, akihez eleinte pre-ödipális, később pedig mint „egész tárgyhoz” ödipális szeretet fűzi. A felnőtt szexuális késztetése azután egy olyan pótlékot keres magának, amely szerencsés esetben ki tudja és ki is fogja elégíteni.

Noha a *Három értekezés* helyenkénti pontatlansága folytán esetleg maga is hozzájárult az értelmezések sokféleségéhez és a Lacan által helytelenített humanizmus fellendüléséhez, a tanulmányoknak egyetlen sora sem egyeztethető össze a természetes heteroszexuális vonzalommal kapcsolatos elképzelésekkel vagy azal, ahogyan a többi, e korszakban született Freud-írás tárgyalja az Ödipusz-komplexust. A *Három értekezés* felépítése és tartalma minden olyan feltételezést aláás, amely a normatív szexualitással hozható összefüggésbe. Ha tehát a természet nem ír elő semmifajta heteroszexuális vonzalmat, a nemi jelleg sem eleve adott tényező — pszichológiai értelemben véve nem létezik kezdetől fogva férfi vagy női személyiség.

„Dóra” esetének elemzése során Freud azon feltételezésének ad hangot, hogy ha Dóra nem lett volna hisztériás, természetes vonzalom ébredt volna benne udvarlója, Herr K. iránt, aminthogy kisgyermek korában apja személye is ilyen vonzalmat keltett benne. Más szóval kialakult volna nála a természetes női Ödipusz-komplexus. Az utólag írott lábjegyzetekből azonban egy másik történet

bontakozik ki: Dórának az apjához fűződő viszonyát nemcsak a vonzalom jellemezte, hanem a személyével való azonosulás is. Szexuális vágyát tekintve Dóra férfiként lép fel, aki egy nőért rajong. Az a megközelítés, mely Dóra hisztériájával magyarázza a helyzetet, egyúttal bizonyítottnak veszi a pszichoanalízis alapkérdését. A hisztéria nem veleszületett hajlam eredménye. Amennyiben tehát Dóra férfi azonosság-jegyekkel rendelkezik, a természetes vagy automatikus heteroszexuális késztetés eleve kizártnak tekinthető.

A húszas évekre Freud a biszexualitás fogalmának segítségével oldotta meg a szóban forgó problémát. A fogalom bevezetésével egyszersmind sikerült kiküszöbölnie egy, az ő esetében túlságosan is szembeötlő ellentmondást: kimutatta ugyanis, hogy a fiú és a leány szabályosan párhuzamos ödipális helyzetére, Dóra dilemmájára és a homoszexualitásra adódik egy közös magyarázat, amely szerint a fiúban női vonások is, a leányban pedig férfivonások is felfedezhetők. Ezáltal az Ödipusz komplexus megszabadulhat a nemiség meghatározottságának durva feltételezésétől — ennek viszont meg kell fizetni az árát. Ha Freudnak igaza van abban, hogy a biszexualitás nem tisztán biológiai fogalom, mi másra vezethető még vissza? Azok a későbbi analitikusok, akik a fogalom értelmezésében nagyrészt Freud korai szóhasználatához tartották magukat, mégis az anatómiai megkettőzésekkel hozták összefüggésbe a biszexualitást, vagy pedig egyszerű azonosítással indokolták: a fiú részben az anyával, a leány meg részben az apával azonosítja magát. Freudnál viszont az Ödipusz-komplexus újrafogalmazásával a „biszexualitás” jelentése is megváltozott, ezentúl leginkább a nemi elkülönülés körüli bizonytalanságot fejezte ki.

Az első korszakban Freud állásfoglalása kétségtelenül tele van ellentmondásokkal. Az Ödipusz-komplexus felfedezésével eljutott a természetes heteroszexualitás feltételezéséig. A többi írásában ugyanakkor az ellenkezője mellett érvelt, ahogy azt a szexualitás pszichoanalitikus értelmezése megkívánta. A *Három értekezés*-ben nem tér ugyan ki az Ödipusz-komplexusra és a belőle fakadó helyzetekre, és ezáltal sikerül elkerülnie a tételeiben feszülő ellentmondás észrevételét, a tanulmányok, egyes bennük foglalt zavaros kijelentések révén, mégis magukon viselik ezt a meggondolatlanságot.

Körülbelül 1915-re Freud mintha felismerte volna, hogy az Ödipusz-komplexussal és a szexualitás természetével kapcsolatos elméleti nem adnak kielégítő magyarázatot a nemek közötti különbségre. Freud sosem adott hangot a gondjainak (amint azt más téren megtette), de 1915-ben számos lábjegyzettel látta el a *Három értekezés*-t, amelyeknek szinte mindegyike a férfiaság és a nőiesség meghatározásával foglalkozik. Más szerzők — mindenekelőtt Jung — abból kiindulva, ahogyan Freud akkoriban látta az Ödipusz-komplexust, eljutottak a logikus végkövetkeztetésig, és a nemeket egymással egyértelműen párba állítva a továbbiakban, másképp, Elektra-komplexus néven illeték a leány ödipális konfliktusát. Lehet, hogy ennek az írásnak a hatására — Freud kezdettől fogva elve-

tette az Élektra-komplexust —, lehet, hogy saját álláspontja hiányosságainak megsejtése következtében, amiért kénytelen volt lemondani a tétel felállításáról; valami miatt mindenesetre Freud behatóbban kezdte tanulmányozni a nemek különbözőségének kérdését.

Ugyancsak 1915-ben, a *Három értekezés* kibővült egy olyan fogalommal, amely egyszerre jelentett fordulópontot Freud számára a férfiak és a nők közötti különbségek értelmezésében, és vált annak az ellentétnek az ütközőpontjává, amely Freud nézetei és a kérdéssel foglalkozó egyéb analitikusok többsége által kifejtett álláspont között bontakozott ki. Ez volt a kasztrációs komplexus fogalma.

Freud munkásságának első korszakában a kasztrációs komplexus gondolata egyre jelentősebb. Felmerült a „Gyermekek szexuális elméleteiről” című írásban (1908), döntő szerepet játszott a Kis Hans esetének elemzésében (1909), ennek ellenére a „Bevezető tanulmány a nárcizmusról” megírásakor 1914-ben Freud még mindig ingadozott a komplexus egyetemességét illetően. 1915-től kezdődően azonban egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított neki. Az 1924-es, „Az Ödipusz-komplexus eltűnése”-ről szóló értekezésben már központi fogalomként szerepel a kasztrációs komplexus. 1925-ös önéletrajzában pedig így ír róla Freud: „A *kasztrációs komplexus* rendkívül nagy jelentőségű úgy a jellem, mint a neurózis kialakulásának szempontjából” (Freud, 1993c. 34). Freud elméletében a kasztrációs komplexus került a kultúra elsajátításának gyújtópontjába; ettől fogva egy olyan törvény gyanánt működik, amelynek köszönhetően a férfiak és a nők ráébrednek emberi mivoltukra, és egyszersmind ez adja meg a nemek közötti különbség emberi jelentését.

Freud írásaiban a kasztrációs komplexus szorosan összefügg az emberiség előtörténete iránti érdeklődésével. Főlegesen volna kitérnünk Freudnak a témával kapcsolatos kétes értékű rekonstrukciós törekvéseire. Számunkra csak az érdekes, hogy az ember egyéni és társadalmi történetében mekkora jelentőséget tulajdonított egy bizonyos *eseménynek*. Köztudott, hogy mielőtt felismerte volna a fantázia és a gyermekkori szexualitás fontos szerepét, Freud hitelt adott a hisztérikus betegeitől hallott meséknek az apjuk csábítási kísérletivel kapcsolatban. Noha később eltávolodott az apai csábítás valószínű vagy inkább kikövetkeztetett eseményének feltételezésétől, továbbra is ragaszkodott egy másik, az emberiség előtörténetében vagy a jelenben bekövetkezett esemény gondolatához. A külvilágból valami betört a gyermek világába. Valami, ami nem veleszületett, hanem kívülről, a történelemből vagy az azelőtti időkből származik. Ez az „esemény” az apa felől érkező kasztrációs fenyegetés volt.

Az, hogy a kasztrációs komplexus egy külső esemény vagy törvény gyanánt fejt ki hatását, kitérnik egy ezzel kapcsolatos elméletből is, amely Freudot ez idő tájt foglalkoztatta. Körülbelül 1916-tól tanulmányozni kezdte Lamarck írásait. Freudnak ez irányú érdeklődését lekezelően a szerző tizenkilencedik századi

tudományos anakronizmusának megnyilvánulásaként szokták emlegetni. Lamarck nézetei azonban 1916-ra már kimentek a divatból, Freud érdeklődése pedig nyilvánvalóan nem tájékozatlanságból, hanem abból az igényből fakadt, hogy számot adhasson olyan megfigyeléseiről, amelyeket képtelen volt elméletbe foglalni. A kérdés, amelyet meg kellett válaszolni, így hangzott: miképpen sajátítja el az egyén az emberré válás alapvető történetét az első életévek rövid időszaka során? A Lamarck-féle kulturális átörökítés tana járható útnak bizonyult Freud számára a probléma megoldásában. Meglehető, Freud ellenfelei méltán utasították vissza ezt a hamis megoldást, amikor elvetették a kulturális átörökítés tanát, egyszersmind azonban elkerülte a figyelmüket a válaszadás sürgőssége, nem vetettek számot azzal, hogy miként sajátítja el a gyermek ennyire korán és ilyen rövid idő alatt az emberi törvény ismeretét. Karen Horney „kulturalista” megközelítése — a társadalmi hatások hangsúlyozása — tekinthető megoldási kísérletnek, amely azonban kudarcot vallott, ugyanis nem állta meg a helyét a nélkül a sejtett feltételezés nélkül, miszerint a szubjektum a társadalomtól elkülönítve is vizsgálható, vagyis nem kizárólag azon belül jöhet létre: a gyermek és a társadalom egymástól függetlenül léteznek, és egymást kölcsönösen befolyásolják. Horney eleve kialakultnak tekinti a férfiakat és a nőket (a kisfiúkat és a kisleányokat); ezáltal pontosan azt veszi adottnak, aminek a megmagyarázására vállalkozott.

A kasztrációs komplexus bevezetésével Freud teljesen új fényben tüntette fel az Ödipusz-komplexust, és a biszexualitás jelentését is megváltoztatta. Mielőtt a kasztrációs komplexus szert tett volna végső jelentőségére, az Ödipusz-komplexus látszólag magától bomlott fel, és egy átmeneti fejlődési szakaszra utalt. Attól fogva azonban, hogy a kasztrációs komplexus alapvető tétellé vált, egyedül ennek lett betudható az Ödipusz-komplexus megszűnése. A kasztrációs komplexus hozza létre a képviselésére, és ezáltal a törvény képviselésére hivatott felettes-ént. A vágyak irányultságát megszabó Ödipusz komplexus mellett a kasztrációs komplexus határozza meg az apa–anya–fiú háromszögben az egyes személyek helyzetét, mégpedig úgy, hogy eközben az emberi rend alapjául szolgáló törvényt testesíti meg. Ily módon tehát a kasztrációs komplexus kérdése, a megosztottságon alapuló nemi különbözőség problémája, valamint a történelmi és a szimbolikus rend fogalma kezd lassan összeállni. Lacan ezeknek a kérdésköröknek az összefüggéseiből indult ki az elméletei megalkotásakor.

Amint egyre tágabb lett a kasztráció fogalma Freudnál, elmélete mindjárt ellenállásba ütközött. A gyermekkori szexualitás tétele és az Ödipusz-komplexus nyilvánvalóan sértette sok kívülálló érzékenységét, a kasztrációs komplexus és az, amit ez a kisleányoknál előidézik, vagyis a péniszirigység azonban olyan, végképp elfogadhatatlan elképzelésnek bizonyult, amely még a pszichoanalitikusok köréből is tiltakozást váltott ki. Ezek után Freudot nem pusztán klinikai

megfigyelései, a saját elméletében feszülő ellentmondások fokozatos belátása és az emberiség történelmének alapjai iránti kíváncsisága indította arra, hogy minduntalan a kasztrációs komplexus jelentőségét hangsúlyozza, hanem bizonyos mértékig az is, hogy válaszoljon a vitapartneri írt művekre.

Először Lou Andreas-Salomé és van Ophuijsen, majd 1921-ben Karl Abraham és Auguste Starcke fogalmazta meg a választ Freud tételére. Őket követte Franz Alexander, Otto Rank, Carl Müller-Braunschweig és Josine Müller, míg végül a húszas évek közepétől a harmincas évek végéig a vita ismertebb alakjai — Karen Horney, Melanie Klein, Lampl-de Groot, Helene Deutsch, Ernest Jones — is megjelentek a színen. Mások is csatakoztak hozzájuk: Fenichel, Radó, Marjorie Brierley, Joan Rivière, Ruth Mack Brunswick, 1935-re azonban már kirajzolódtott a résztvevők állásfoglalása, és a nemi különbözőséggel kapcsolatos fogalmi készlet ettől fogva nem megy át különösebb változáson, habár tartalmilag folyamatosan megújul a vita.

Karl Abraham munkássága külön figyelmet érdemel. A szerző nem érte meg azt, amikor a vita elérte a csúcspontját, észrevételei, melyek gyakran nem találtak elismerésre, mégis hatalmas jelentőségűek voltak — nem kis mértékben annak köszönhetően, hogy Freud legtöbb ellenfele bennük látta megtestesülni Freud nézeteit. Tökéletesen érthető, ámde teljességgel téves az a feltételezés, miszerint Abraham, Freud nyomdokaiban járva kel a védelmére a kasztrációs komplexusnak. Freud és Abraham levelezéséből az derül ki, hogy a szerzők rendkívül udvariasan folyton az egyetértésükről biztosítják a másikat, és ez igencsak megnehezíti a közöttük lévő egyébként jelentős véleménykülönbség tisztázását. Példának okáért Freud a leányok péniszirigysége mellett érvel, míg Abraham azt hangoztatja, hogy mindkét nem hasonlóképpen fél a kasztrációtól — melyet a szerző a szexuális potencia lankadásaként ír le.³ Abraham elgondolása szerint a fiúk és a leányok — minthogy eleve különböznek egymástól — más módon reagálnak ugyanarra a tapasztalatra, Freudnál ellenben a tapasztalat folytán válnak különbözővé. Ebből az is kiderül, hogy Abrahamnál, Freuddal ellentétben, a kasztrációs komplexus már az addigra kialakult „fiúkat” és „leányokat” érinti.

³ Ezt a különálló nézetet mások is átvették, mindenekelőtt Ernest Jones, aki a fallikus kasztráció kizárólagosságának tagadásakor, a szexuális vágy megszűnésétől való általános félelmet hangsúlyozva, megalkotta az *aphanisis* kifejezést. Abraham nem fejlesztette tovább ezt a fogalmat, de így is befolyásolta a vita további menetét. Lacan úgy nyilatkozik ezzel kapcsolatban, hogy Jones olyan közel járt az igazsághoz, hogy szinte felfoghatatlan, miért nem tárult fel előtte a lényeg. Az *aphanisis* Lacannál a szubjektum alapvető megosztottságára vonatkozik, míg, ahogy írja, „Jones egy meglehetősen abszurd képpel, a vágy megszűnése feletti félelemmel azonosította. Az *aphanisis*-t pedig ennél radikálisabban kell felfogni, azon a szinten jut neki hely, ahol az általam halálosnak nevezett folyamatban megnyilatkozik a szubjektum. Egészen más megközelítésben ezt a folyamatot a szubjektum *elhalványulásaként* jellemeztem.” „A szubjektum egyrésztől jelentés gyanánt, másrésztől pedig *elhalványulásként*, azaz megszűnésképpen jelentkezik (Lacan, 1973, 189., 199.).

Ezen a lényeges különbségen túl Abraham és Freud nézeteltérését leginkább a hangsúly eltolódása jelzi. Mindkét szerzőnél az incestus tabutilalom alá esik („kasztráció”); ugyanakkor csak Freud tartja nélkülözhetetlenek a tiltó személy jelenlétét: a tiltás a levegőben van.

Freud szerint, aki a kasztrációs komplexust mint a törvény forrását hangsúlyozza, az anyát birtokló apa mondja ki a metaforikus „nem”-et a gyermek vágyaira. A tiltás pedig kizárólag azáltal nyer értelmet a gyermek előtt, hogy olyan emberekkel — nőkkel — van körülvéve, akik már áldozatul estek a kasztrációnak abban az értelemben, hogy nincsen falloszuk. Vagyis csak „megkésve” tulajdonít jelentőséget bizonyos korábbi élményeknek, mint például a női nemi szerv látványának. Freudnál tehát a kasztrációs komplexus fogalma olyan elképzelést is takar, miszerint a különböző élményeket, illetve megfigyeléseket a komplexusban kifejeződő törvény ruházza fel jelentéssel. Abrahamnál ezzel szemben a kasztrációs fenyegetés a kisleány testének a jelenben történő megfigyeléséből fakad. Nincs, aki közbelépne, szó sincs tiltó apáról, aki fenyegetésével kifejezné a törvényt; az ő esetében a női nemi szervek „tényleges” alacsonyabbrendűségének megértésével veszi kezdetét a komplexus mindkét nemnél.

Freudnál azonban ezen a ponton újfent lényeges ellentmondásba ütközünk; olyanba, amelynek a feloldására nem jutott már elég ideje. Ezzel az ellentmondással magyarázható, hogy Abraham és Freud művei között később egyezést véltek felfedezni. Freud meggyőződése szerint a fiú kasztrációs komplexusát az idézi elő, hogy az apai tiltás folytán jelentőségtejjé válik a pénisz; ugyanakkor előfordul, hogy a leány péniszirigységét az általa tett egyszerű megfigyelésből vezeti le. Magának a pénisznek a képe, az, hogy nagyobbak és különbnek látja a saját nemi szervénél, indítja arra a leányt, hogy magának is akarjon egyet. Ez az egyenlőtlenség a fiúk és a leányok között az értelem megragadásának tekintetében nyilvánvalóan tarthatatlan. Miért volna egyszerűbb feladat a leányok számára a testi jegyek megértése? Freud egyértelmű jelét adta, hogy tudatában van annak, milyen felemás a gondolatmenete. Megjelent publikációi ugyan zavaros állításokat tartalmaznak, egyik levelében azonban így fogalmaz: „A pénisz látványa és vizeleti funkciója nem az indító, hanem csakis a kiváltó oka lehet a gyermek irigységének. Ezt azonban eddig még senki sem jelentette ki” (Freud, 1971, 329). Sajnálatos módon sem Freud, sem az utána jövő analitikusok nem jelentették ezt ki kellő egyértelműséggel a kiadott írásaikban.

Freud „páratlannak” minősítette Abraham 1922-es cikkét a női kasztrációs komplexusról. Ugyanakkor Freud írásainak elméleti rendszere a legcsekélyebb mértékben sem támasztotta alá Abraham szemléletét. Tény, hogy Freud is tesz említést a nők „nemi szervükkel kapcsolatos alsóbbrendűségi érzéséről”, ez azonban nála sosem válik a kasztrációs komplexus kialakulásának, és ezáltal az Ödipusz-komplexus felbomlásának az *indítóokává*; ennél fogva nem belőle fakad a női

szexualitás, a nőiség és a neurózis. Freud szerint a pénisz hiánya a nőknél csak annyiban jelentőségteljes, hogy általa nyer értelmet az incestuózus vágyakra vonatkozó apai tilalom. Önmagában és önmagától a női test nem utal semmire, és nem indít el semmilyen folyamatot. A Freud és Abraham közötti hangsúlyeltolódásnak messzesemenő következményei vannak. Amennyiben ugyanis, ahogyan Abraham írja, a test a maga valóságában tekinthető a női vagy férfiszexualitással rendelkező szubjektum kialakulása indítóokának, eleve kizárt, hogy ez a folyamat beilleszthető volna bármilyen történelmi vagy szimbolikus összefüggésbe. Freud ellenben éppen erről az összefüggésről állapította meg, hogy az emberi szubjektum kialakulásának *sine qua non*ja. Lacan pedig teljes egészében erre az összefüggésre építette a szexuális különbözőségről szóló tételét.

Freud tehát egyrészt vitatta, hogy a gyermek teste önmagában jelentőséggel bírna a kasztrációs komplexus szempontjából, másrészt több ízben felhívta arra a figyelmet, hogy a gyermek adott helyzete, az apa jelenléte vagy hiánya, a maszturbációra vonatkozó tényleges tiltás stb. esetleg lényegtelennek számít a szimbolikus fenyegetés (az „esemény”) jelenlétéhez képest, amelyet mindenképpen át kényszerül élni az egyén, hiszen ez az emberré válás ára. Új magyarázatot kellett keresniük viszont azoknak az analitikusoknak, akik ugyan egyetértettek Freuddal abban, hogy a klinikai munkájuk során általánosan megfigyelt kasztrációs komplexust nem lehet egy valós történetre visszavezetni, ám képtelenek voltak elfogadni a kulturális öröklődés tanát. A kasztrációs komplexus azonban egyiküknél sem az emberi szubjektum létrejöttének zálogaként jelenik meg, hanem olyan félelem gyanánt, amely a már eleve, még ha kezdetleges szinten is, szubjektummá alakult emberi lény belső tapasztalataiból származik. Következésképpen a kasztrációs komplexus egyikőjük elméletében sem befolyásolja érdemben a nemi különbözőséget.

Starcke például arra jutott, hogy a kasztrációs szorongás elsősorban a mellbimbónak a csecsemő szájától való eltávolodásával hozható összefüggésbe, vagyis a nap mint nap megismétlődő elválasztás folytán vált egyetemessé az Ödipuszkomplexus. Emellett a csecsemőnek arra a fokozatosan kifejlődő képességére hivatkozott, hogy önmagát a külvilágtól elkülönült lénynek érzékeli: „A kasztráció tulajdonképpen a külvilág kialakulásával egyenlő, ami alapvetően a mellbimbó elvesztése révén fogalmazódik meg” (Starcke, 1921, 180). Franz Alexander és Otto Rank egészen a korábban a kisgyermek testéhez tartozó anyaméh elvesztésére vezették vissza a kasztrációt. Freud átvette a pályatársaitól, és *Gátlás, tünet, és szorongás* című 1925-ös művében bővebben is kifejtette ezt az elképzelést, melyet szeparációs szorongásnak nevezett el, két évvel korábban azonban a következő lábjegyzetet fűzte a Kis Hans esetéhez:

„Elismerve, hogy mindezek a komplexum gyökereit képezik, mégis azt a követelményt állítottam fel, hogy a kasztrációs komplexum elnevezést azokra a rez-

dülésekre és hatásokra korlátozzuk, amelyek a *pénisz* elvesztésével kapcsolatosak. Aki felnőttek analizisében meggyőződött arról, hogy a kasztrációs komplexus elmaradhatatlan, természetesen nehéznek találja, hogy egy véletlen és még csak nem is általánosan előforduló fenyegetésre vezessük vissza, és fel kell tételnie, hogy a gyerek ezt a veszélyt önmaga konstruálja a leghalványabb és szinte sohasem hiányzó utalásokra támaszkodva” (Freud, 1993b, 4. jegyzet).

Alapvetően mást jelent annak a felismerése, miszerint a kasztrációs komplexus korábbi szeparációkra utalhat vissza, illetve az, amikor magukat a szeparációkat tekintik kasztrációnak. Freudnál a kasztrációs komplexus révén különülnek el a nemek, és így általa válik emberré az emberi lény. Ezzel azonban nem vitatja el a korábbi szeparációk jelentőségét. Freud azt is felvetette, hogy az ürülék elhagyása teszi lehetővé a visszamenőleges utalást; a kasztrációs komplexus számára ez modellértékűvé válhat. A freudi leírás visszatekintő jellegű: a fallikus kasztrációtól való félelmében a gyermekben „felidéződhetnek” a korábbi veszteségek, amelyek a kasztráció révén válnak jelentőségteljessé. Mások megközelítésében a szeparációk juttatják érvényre a kasztrációs komplexust; náluk tehát előretekintő képlettel találkozunk: a korai veszteségek miatt a gyermek rettegve várja az elkövetkezőket. Freudnál a történelem és a pszichoanalitikus tapasztalat mindig rekonstrukción, visszatekintésen alapul: az emberi szubjektum ilyen történetbe van beleágyazva. A többi magyarázat szerint ellenben fokról fokra fejlődik ki. Annak a szemszögéből, aki a kasztrációt az anyaméhig vezeti vissza, a szubjektum kezdettől fogva létezik, következésképpen esetlegesen kiválasztott alkati tényezők vagy éppennyire esetleges környezeti hatások révén lesz pszichotikus, neurotikus vagy éppen „normális”.

Lacan ebben a kérdésben megint csak Freud állásfoglalását emeli ki és fogalmazza újra. *Magában* a kasztrációs komplexusban keresendő a gyermek nemi különbségek mentén végbemenő emberré válása. Akkor is, ha más hasadásokat egybeforraszt, sőt jelentéssel lát el. A megkülönböztetetlen kezelt fallosznak az elfojtása a törvény beiktatásával jár, visszautasítása pedig mindenképpen pszichózist eredményez. Lacan úgy látja, hogy minden más feltételezés lehetetlenné teszi a pszichoanalízist. Szerinte ugyanis újfent nyitva hagyják azt a kérdést, hogy miből lesz a szubjektum, és nehezményezi, hogy nem kerül szóba a nyelv és a társadalmi rend, amely megkülönbözteti az embert a többi emlőstől. Előfordulhat, hogy ezeknek csak mellékes szerep jut a szubjektum kialakulásában? És egyáltalán, hol a helye a nemi különbözőségnek ebben a fejlődéstani megközelítésben?

Ha úgy vesszük, hogy a fallikus kasztrációs fenyegetésben nincs semmi rendkívüli; ha a születés, az elválasztás, a külvilág kialakulása mind kasztrációnak tekinthető, akkor másutt keresendő a szexuális különbség magyarázata. Ha a kasztráció csupán a szeparációk egyike, vagy megegyezik szexuális vágy elvesztésének

a képzetével, mely a férfiakat és a nőket egyaránt rettegésben tartja (erre utal a Jones-féle *aphanisis*), akkor mitől válik külön a két nem? Valamennyi jelentős kutató, aki nyilatkozott a témában, akár Freud mellett, akár az ellenkező oldalon foglalt állást, valamilyen biológiai hajlamban lelte meg a magyarázatot. Éppúgy igaz ez Freud biológista védelmezőjére, Helene Deutschra, mint kulturalista ellenfelére, Karen Horney-ra.

A kasztrációs komplexusnak a szexuális különbözőség kialakulásában betöltött főszerepének elvitatása, és ily módon a biológiai magyarázatokra való hagyatkozás, további változásokat vont maga után. A húszas évek derekán más kérdésekre terelődött a figyelem, és ezáltal egy új korszak vette kezdetét. A kasztrációs komplexus fogalmi válságának kétségtelenül része volt abban, hogy a női szexualitás került az érdeklődés homlokterébe. Mire az olyan jól ismert nevek, mint Horney, Deutsch, Lampl-de Groot, Klein és Jones megjelentek a színen, már nem annyira a szexuális különbözőség, mint inkább a női szexualitás mibenléte képezte a kutatások tárgyát. Ekkora tehetjük a később „nagy vitaként” emlegetett korszak kezdetét. A vita 1935-ben hágott a tetőfokára, amikor is Ernest Jonest meghívták Bécsbe, hogy egy előadásorozat keretében adjon számot a brit és a bécsi pszichoanalitikusok közötti, rohamosan növekvő nézeteltérésekről, mire ő első — és mint kiderült egyetlen — témájául a női szexualitást választotta. Bár a női szexualitás természetesen elsőrendű kérdés a számunkra, látnunk kell azt is, hogy a hangsúlyeltolódás másfelől súlyos veszteséggel járt. Világos ugyan, hogy továbbra is a nemek közötti különbség (a kasztrációs komplexus lényege) jelentette a vonatkozási pontot, ám a női szexualitás helyzetét és jellegzetességeit gyakran vizsgálták úgy, mintha elszigetelt jelenségről volna szó, amely független az őt létrehozó különbségtételtől. Ilyen szemlélet érvényesült Freud ellenfeleinél. Ez a tábor a nőkre nézve méltatlannak tartotta a kasztrációs komplexus fogalmát. A fogalom fémjelezte megközelítésmód elvetésével egyrészt helyre akarta hozni a nőket ért igazságtalanságot, másrészt a nőiség mibenléteire kívánt magyarázatot adni, tehát olyan célok vezérelték, melyek Freud megítélésében kívül esnek a pszichoanalízis hatáskörén. Ekkortól fogva azonban már a Freud oldalán állók is hasonlóképpen látták a feladatukat. Kell, hogy legyen valami a nőkben, ami csak az övék. A nemek közötti különbségek magyarázatáról észrevétlen az egyedül az egyik vagy másik nemre jellemző értékekre terelődött a szó. Ebben a közegben, a kasztrációs komplexus meghatározó szerepének elvetése után, a kutatás visszakanyarodott a biológiai magyarázatokhoz, melyek Freudnál csupán a kiindulópontot jelentették. Kénytelen volt, hiszen hol találhatta volna még meg azt a bizonyos valamit?

Freud természetesen sohasem nyilvánította elhanyagolható szempontnak az anatómiát vagy a biológiát, pusztán arra törekedett, hogy a megfelelő helyre kerüljenek. Ezt a helyet pedig a pszichoanalitikai kutatáson kívül jelölte ki a szá-

mukra. Mások ellenben eltökélten azon belülre helyezték. Így például Carl Müller-Braunschweig, többekkel egyetértésben, azt hangoztatta, hogy létezik egyfajta veleszületett férfiasság, illetve nőiség, amely pontosan megfelel a biológiai hím- és nőnemnek, és ennek értelmében az írásaiban „férfias és nőies ösztön-ént” emlegetett. Vagyis eddigre nemcsak az elsődleges férfiasság és nőiség, hanem a természetes heteroszexualitás is bevett gondolattá vált. Karen Horney 1926-ban a „heteroszexuális vonzalom biológiai eredetéről” beszélt, és innen kiindulva a leányoknál meglévő úgynevezett maszkulin szakaszt az apai erőszaktól való kezdeti női szorongás elleni védekezésékként jellemezte. Melanie Klein pedig azt az azóta egyre elterjedtebb véleményt fogalmazta meg, miszerint a leány, elsődleges gyermeki női szexualitásánál fogva, tudattalanul is tisztában van a vagina létezésével. Ez a naturalista megközelítés, melyet leginkább Ernest Jones munkássága példáz, a leánynál egyfajta, a biológiai neméből származó, kezdeti nőiséget feltételez, amely később a leány tárgykapcsolataiból adódó fantáziák következtében különböző viszontagságokon megy keresztül. Azok a teoretikusok, akik erre az álláspontra helyezkednek, nem tagadják Freud azon elképzelését, hogy a leányoknál is megvan a fallikus szakasz, viszont azt állítják, hogy ez náluk mindössze a természetes női beállítottságukkal ellentétes reakcióképződmény. Olyan másodlagos képződmény, átmeneti állapot, amely menedéket nyújt a leány számára, aki nőiségében veszélyeztetve érzi magát. Ahogy a péniszre természetes módon férfiként büszke fiú a kasztrációtól tart, úgy a természetes nőiséggel rendelkező leány a saját bensőjének az apja behatolása okozta szétzúzóadásától fél. Ebben az összefüggésben lényeges kérdés lesz, hogy léteznek-e vagy sem korai vaginális érzetek, hiszen ezek szerint egyenesen az ösztön-késztetésekből fakadnak, áttételek nélkül, bizonyos lelki sajátosságok. Freud hevesen tiltakozott ez ellen a nézet ellen. Egyik levelében, mely ilyen szemszögből olvasva korántsem olyan rejtélyes, mint első látásra, a következőket írja Müller-Braunschweignek: „Kénytelen vagyok szembehelyezkedni az Önök (Horney, Jones, Radó stb.) álláspontjával, mert nem különítik élesen és világosan el egymástól a lelki és a biológiai tényezőket, mert ezeket párhuzamba kívánják állítani egymással, és mert, ettől a szándéktól vezérelve, elhamarkodottan bebizonyíthatatlan lelki tények elemzésébe fognak, valamint azért, mert ezenközben kénytelenek, utólagosnak, illetve visszahatónak nyilvánítani egyértelműen elsődleges képződményeket. Jól tudom, kifogásaim magyarázatra szorulnak. De arra mindenképpen fel szeretném hívni a figyelmet, hogy nem engedhetjük meg, hogy a biológia belefolyjon a pszichoanalízisbe, mint ahogy az anatómia és a pszichológia esetében sikerült is elkerülnünk ezt a veszélyt” (Freud, 1971, 329). Freudnak ellenzékének másik része azonban nem akart ekkora súllyal vagy ennyire nyíltan a szexuális különbözőség biológiai magyarázataira támaszkodni; ehelyett az tárgytól függő azonosítás lelki mechanizmusának jelentőségét hang-

súlyozták. Freudnál és a tárgykapcsolat-teoretikusok elméleteiben egyaránt az Ödipusz-komplexus megoldódása után minden gyermek remélhetőleg a megfelelő nemű szülővel azonosítja magát. Noha a kétféle magyarázat hasonlóan tűnik, a kasztrációs komplexusnak tulajdonított szerep folytán szöges ellentétei egymásnak. A freudi képletben a kasztrációs komplexus leküzdését követően a fiúk és a lányok jobbjára rendszeren átvesszik az azonos nemű szülő szexuális identitását. Ám így is mindössze átvételről van szó, amely ráadásul meglehetősen ingatag, mint ahogy azt annak idején Dóra „rendellenes”, apjával való önazonosítása bizonyította. Freudnál a megfelelő szülővel való önazonosítás *eredménye* a kasztrációs komplexusnak, amely addigra már létrehozta a szexuálisan megkülönböztető jegyeket. Más analitikusok, feladva a kasztrációs komplexus meghatározó szerepét, a (biológiai alapú) identifikációt a nemi különböződés *okának* tekintik. A következőképpen foglalhatjuk össze ezeknek a teoretikusoknak az álláspontját. Eleinte a leányoknál nincsen eltérés a fiúkhoz képest (Klein és néhány másik kutató ezt az időszakot a fiú kezdeti feminin szakaszának nevezi), és így mindkét nem szeretete a legelső tárgyra, az anyára irányul, és vele azonosítják magukat; később a kisleánynál — biológiai neméből (nőiségéből) kifolyólag, és mert alkati tökéletlensége következtében (nem rendelkezik, és soha nem is fog, az anyja által igényelt fallosszal) szeretete kudarcot vallott — kezdetét veszi az Ödipusz-komplexus leányokra jellemző módozata, szeretete az apjára irányul. Később, ezúttal végérvényesen az anyjával azonosítja magát, és végképp kialakítja női identitását.

Az előbbi leírásból kitűnik, hogy a női szexualitás kérdése önmagában is központi jelentőséggel bírt a tárgykapcsolat-elmélet kialakulásakor. A nőiség ilyen megközelítése kitüntetett figyelemben részesítette az anyával való kapcsolat kezdeti időszakát; később, az elmélet kibontakozásának időszakában, a hangsúly továbbra is ezen a viszonyon volt. Mikor azután véget ért a „nagy vita”, a tárgykapcsolat-elmélet képviselőinek érdeklődése az anya és a nemileg még megkülönböztetetlen gyermek viszonya felé fordult, háttérbe szorítva a nemi elkülönülés problémáját, mint ami nincsen összefüggésben a szubjektum kialakulásával. Ezen az áron kerülhetett az anya ismét az érdeklődés központjába, és ez tette lehetővé az apa szerepének a mellőzését, miközben Freud elméletében csakis az általa kimondott tiltásnak tudható be a fiúk és a leányok elkülönülése. Az anya alakja ezekben a leírásokban jórészt a női szexualitás iránti korábbi érdeklődésből táplálkozik: tapasztalataival és az ő megtapasztalásával sokat foglalkoztak, ám ő maga — a belső bizonytalanságok ellenére is — már kialakult, női szubjektumnak minősül. Mindebből kiderül, hogy a nemi különbözőség kérdése különös módon kívül rekedt a kutatásokon.

Freud készséggel beismerte, milyen felületesen kezelte az anya–gyermek viszonyt. A vakság, amely ezen a téren jellemezte, azonban nem a saját érdeklődé-

sének irányultságából, és nem is férfi mivoltából következett — ahogy azt többek között ő maga gondolta —, hanem abból, ahogyan a pszichoanalízist elképzelte. A pszichoanalízis fallocentrikussága Freudnál az egyedi emberi szubjektumon keresztül megfigyelhető társadalmi rend apacentrikusságából származik. Mind a mai napig az apa áll a harmadik helyen, aki *kéymtelen* megbontani az anya és gyermek aszociális kettősét. Láthatjuk azt is, hogy mindig szükséges valakinek vagy valaminek betöltenie a harmadik szerepét. A problémával kapcsolatban Lacan kifejti, hogy az anya és a gyermek viszonya nem értelmezhető az apa helyzete által kijelölt struktúráján kívül. Lacan képtelenségnek tartja az apát *mellőző* vagy őt az anyában megtestesülni látó (Klein) elméleteket. Az apa által érvényre juttatott törvény beiktatását megelőzően vagy azon kívül nem számolhatunk *emberi* tényezőkkel; csak a törvénnyel való szembeszegülés (pszichózis), illetve szerencsés vagy szerencsétlen kimenetelű betartása („normalitás” és neurózis) lehetséges. Végül pedig a kleiniánus és a nem-kleiniánus tárgykapcsolat-elméletek képviselőinek a szemében (a köztük levő hatalmas különbségek ellenére) a nemek közötti különbség nem megosztottság eredménye, hanem adott tény; férfiak és nők, hím- és nőneműek *eleve léteznek*. Az adott körülmények között ebben nincs semmi meglepő.

A pályatársaival folytatott vita Freudot is arra indította, hogy újrafogalmazzon néhány fontos kérdést. Ezekről a módosításokról megint csak az mondható el, hogy a kasztrációs komplexus hangsúlyozásából következnek. Élete utolsó tanulmányaiban Freud újra és újra kiemelte a kasztrációs komplexus jelentőségét. Meggyőződésének újragondolásakor arra jutott, hogy a fiú és a leány egyaránt keresztülmennek a fallikus szakaszon, melyet elsődlegesnek tartott szemben azokkal, akik szerint visszaható és másodlagos, és ezáltal korábbi állásfoglalásait erősítette meg, és főként fogalmazta újra. Az Ödipusz-komplexus eredeti elképzelése vezetett oda, amit Freud az általa kifogásolt elméletek zsákutcáinak és hibáinak tekintett. Az ebből a látásmódból fakadó természetes heteroszexualitás fogalma éppannyira tarthatatlannak bizonyult, mint vele ellentétes álláspont, mely az anyával való kapcsolat kezdeti időszakára helyezi a hangsúlyt. Az utóbbi ugyanis, noha végső soron nem fogalmazódik meg benne a biológiai eredetű identifikáció tétele, megmagyarázatlanul hagyja a fiú és a leány közötti különbséget. Lacan szerint nyilván ez az a pillanat, amikor Freud — látva, hogy korábbi meggyőződései tévedésekhez vezettek — előveszi a vágy fogalmát. „Mi az — kérdi Freud —, amit a nő [a kisleány] akar?” A kérdésre nincsen helyes válasz, vagyis „az anya” sem tekinthető annak: a kisleány ugyanis egyszerűen csak *akar*. A fallosz válik — hiányánál fogva — a vágy szükségszerűen *hiányzó* tárgyává a nemi elkülönülés szintjén. Ezek után tehát az Ödipusz-komplexus már nem tekinthető egyfajta állandósult mítosznak, amely az apa, az anya és a gyermek adott helyzetére világít rá, hanem olyan struktúraként jelenik meg, amelyen belül

megállapítható, hogy hol helyezkedik el a személy a tulajdon vágyához képest. Hogy „hol”, azt pedig a kasztrációs komplexus határozza meg.

„A nőiség” című előadásában Freud kérdések formájában idézi ellenfeleinek a női szexualitással kapcsolatban tett javaslatait. „Hogyan jut el a leány a férfiasból a számára biológiailag meghatározott nőies időszakba?” — kérdezi Freud (Freud, 1943, 140), és az ellenfeleivel szemben arra a következtetésre jut, hogy: „a nő testalkata sem hajlandó minden vonakodás nélkül teljesíteni a feladatát” (Freud, 1943, 138), illetve hogy „a megoldás mármost ideálisan egyszerű volna, ha elfogadhatnánk, hogy egy bizonyos kortól kezdve az ellenkező neműek egymáshoz vonzódásának elemi hatása érvényesül, mely a kis nőt a férfihez hajtja... ilyen könnyűszerrel azonban nem rázhatjuk le a kérdést...” (Freud, 1943, 140) A biológiailag nőnemű lényből tehát valamiképp nő lesz, a pszichoanalízisnek azonban arra kell válaszolnia, hogy ha az átalakulás valóban megtörténik, akkor *miképpen* megy végbe. Pályatársainak egyébiránt kiváló írásai az anyával való kapcsolat kezdeti időszakáról ugyanis, pszichoanalitikus szempontból, nyitva hagyják a nemi elkülönböződés kérdését. Freud szavaival: „Csak akkor tudjuk tehát megmagyarázni a leány anyjához való kötöttségének megszűnését, ha olyasmit találunk, ami kizárólag a leányra jellegzetes, s a fiúnál nem fordul elő, vagy nem így folyik le. Úgy gondolom, hogy megtaláltuk ezt a jellegzetes mozzanatot [...] a kasztrációs komplexumban” (Freud, 1943, 147).

Halála előtt Freud „Az én kettéhasadása a védekezési folyamat során” című befejezetlenül maradt írásán dolgozott (Freud, 1940), mely a kasztrációs komplexussal, illetve ennek a szubjektum kialakulásával kapcsolatos vetületeivel foglalkozik. A tanulmány egyfajta elsődleges, és soha be nem gyógyuló hasadást előidéző fenyegetettség (a veszteségtől való félelem) pillanatában ragadja meg az én keletkezését. Freud a kasztrációs komplexusra történő válaszreakciót egy azt helyettesítő és a hasadást megjelenítő fétis felállításához köti. A tanulmányban tisztán kirajzolódik az a freudi álláspont, amelyhez Lacan később visszatér. A kezdetől fogva meghasadt szubjektum egy eleve elveszett tárgyat feltételez. Noha Freud, Lacannal ellentétben, nem mondja ki, hogy egy elveszett tárgyról van szó, bizonyos abban, hogy ez a tárgy a hiányának köszönheti lélektani jelentőségét, vagy ahogy azt „A nőiség”-ről szóló előadásában kifejti: annak, hogy „a gyermek sóvárgása annyira csillapíthatatlan első tápláléka után, hogy az anyamell elvesztését sohasem heveri ki” (Freud, 1943, 144). Még a törzsi társadalmakban élő gyermek is, akinek a szoptatási ideje jóval tovább tart, mint a csecsemőkor, kielégületlenül marad: a lényeg a kínban és a kielégülés hiányában keresendő, ezek váltják ki a vágy keletkezését.

Freud utolsó írásai sokak szerint egy idős ember csalódottságát tükrözik. A belőlük áradó pesszimizmus Lacan számára viszont egy olyan elmélet letisztultságára és összeszedettségére utal, amely végkövetkeztetéseiben antihumanista, és nem is lehetne más. A női szexualitás tárgyalásakor mindig kénytelenek vagyunk

az emberi szubjektum kialakulásának problémájával szembesülni. A Lacan által továbbgondolt freudi elméletekből az derül ki, hogy a kasztrációs komplexus előidézte nemi elkülönülés, majd a helyzeti viszonyok kialakulása a szubjektum kettéhasadt jellegét és a tárgy elveszett mivoltát igazolják. A pszichoanalitikus kutatás és annak tárgyai — a tudattalan és a szexualitás — az emberi létnek erre az alapvető nehézségére kívánnak rávilágítani. Lacan szerint a humanista állásfoglalás kizárólag hamis kilátásokkal kecsegtető hamis elméletek forrása lehet.

Míndez a látásmódból következik — a posztfreudisták látásmódját pedig Lacan minden bizonnyal ideologikusnak tartja, mivel korunk humanista szemléletét támasztja alá. A kleiniánusok és a tárgykapcsolat-elmélet többi képviselőjének a megközelítésében az akár kezdetleges, akár az anyával való kezdeti összeolvadással keletkezett, és csak később, fokozatosan elkülönülő én által végrehajtott identifikáció, a feltehetően vagy szükségképpen a szubjektummal való azonosulás jelenti a kiindulópontot. Ezek a teoretikusok arra keresik a választ, hogy miként avatkozik be a csecsemő/egyén a külvilágba a saját fejlődése érdekében. Később fordítva teszik fel a kérdést: vajon alkalmas-e az emberi környezet a csecsemő számára, hogy megfelelőképpen cselekedjen? Az innen kiinduló magyarázatok szerint a nemi identitás az első lépésben biológiailag meghatározott, majd továbbfejlődik és (többnyire) meg is erősödik, ahogy a szubjektum a valós tárgyakkal és a róluk szőtt fantáziákkal való kölcsönhatások során keresztül egyre tovább jut az érés viszontagságos folyamatában.

Lacan állásfoglalása ezzel ellentétes: az analizált személy tudattalanja egy változó és bizonytalan nemi identitással rendelkező széttöredezett szubjektumot tár elénk. Az emberi lét olyan törvény függvénye, amely gátolja a központ kialakulását, és megosztottságot teremt: a szexualitás a törés helyén keletkezik, a szubjektum pedig jellegét tekintve kettéhasadt. Az ideológiai uralta világban azonban mindez rejtve marad a tudatos szubjektum előtt, neki ugyanis egésznek, nemi identitása felől pedig határozottnak kell éreznie magát. A pszichoanalízisnek az lenne a feladata, hogy lerántsa a leplet a valóságról, és elemeiből újraalkossa a szubjektumot. Ez az elképzelés elméleti szempontból hitelesnek, a gyakorlatba átültetve ingatagnak tűnik. Lacan ennek — a széttöredezett szubjektum történetével foglalkozó — elméleti és gyakorlati kutatásnak szentelte az életét.

Vajda Róza fordítása

IRODALOM

- ABRAHAM, K.** 1922. „Manifestations of the Female Castration Complex”. *International Journal of Psycho-Analysis* III. 1–29.
- FREUD, SIGMUND,** 1906/7. „Delusions and Dreams in Jensen’s *Gradiva*”. *Standard Edition* IX. 3–95.
- 1914. „On Narcissism: an Introduction”. *Standard Edition* XIV 67–102.
- 1915a. Instincts and their Vicissitudes” (Papers on Metapsychology). *Standard Edition* XIV 109–140.
- 1915b. „The Unconscious” (Papers on Metapsychology.) XIV 161–215.
- 1926. „Inhibitions, Symptoms and Anxiety”. *Standard Edition* XX 77–175..
- 1931. „Female sexuality”. *Standard Edition* XXI 223–243.
- 1937. „Analysis Terminable and Interminable”. *Standard Edition* XXIII 1937. 209–253.
- 1940. „Splitting of the Ego in the Process of Defence” (1938). *Standard Edition* XXIII 273–278.
- 1943. *A lélekelemzés legújabb eredményei.* ford. Lengyel József. Debrecen: Ampelos Könyvek. (Újabb kiadása: Könyvkiadó, Nyíregyháza 1993.)
- 1971. „Letter to Carl Müller-Braunschweig” (1935). Nyomtatásban: „Freud and female sexuality: a previously unpublished letter”. *Psychiatry* 1971, 328–329.
- 1993a. „Egy hisztéria-analízis töredéke”. Ford. Lőrincz Zsuzsa. In: *A Patkányember. Klinikai esettanulmányok.* Budapest: Cserépfalvi. 17–110.
- 1993b. „Egy öt éves fiú fóbiájának analízise (A »Kis Hans«)”. Ford. Alpár Zsuzsa. In: *A Patkányember* 111–212.
- 1993c. „Önéletrajz”. Ford. Ignóus és Kovács Vilma. In: *Önéletrajzi írók.* Budapest: Cserépfalvi 1993. 9–63.
- 1995a. „Három értekezés a szexualitás elméletéről.” Ford. Ferenczi Sándor. In: *A szexuális élet pszichológiája.* Budapest: Cserépfalvi, 1995. 31–131.
- 1995b. „Gyermekek szexuális elméleteiről”. Ford. Pető Katalin. In: *A szexuális élet pszichológiája.* 133–147.
- 1995c. „A szerelmi élet általános megvetéséről” (Adalékok a szerelmi élet pszichológiájához II.) Ford. Vajda Júlia. In: *A szexuális élet pszichológiája* 160–169.
- 1995d. „Az Ödipusz-komplexus eltűnése”. Ford. Pető Katalin. In: *A szexuális élet pszichológiája* 184–192.
- LACAN, JACQUES.** 1973. *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse: Le séminaire XI* (a) (1964). Paris: Seuil.
- STARCKE, A.** 1921. „The Castration Complex”. *International Journal of Psycho-Analysis* II. 179–201.